

WITTGENSTEIN, JOCURILE DE LIMBAJ, TEOREMELE DE INCOMPLETITUDINE ALE LUI GÖDEL ȘI POSTMODERNISMUL

Gorun MANOLESCU

gmnoema@yahoo.com

ABSTRACT. This commentary on Ludwig Wittgenstein's concept of a "language game" is based on his important book, the *Philosophical Investigations* in which he introduced this concept. The connection between "language game" and "postmodernism" is analyzed too.

0.

„Jocuri de limbaj”. Iată o sintagmă esențială a „Cercetărilor filosofice”¹, cunoscute și ca „Wittgenstein II”, spre a le deosebi de „Tractatus Logico-Philosophicus” sau „Wittgenstein I”².

1.

Doctrina lui Witt. I este clădită pe ipoteza că există o corespondență precisă între limbaj și lume. Deci limbajul oglindește proprietățile formale ale lumii (structura ei)³, lăsând-o neschimbată⁴.

¹ Ludwig Wittgenstein, *Cercetări filosofice*, Humanitas, 2003.

² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Humanitas, 1991.

³ Același lucru l-a spus Aristotel, cu multe secole în urmă când a înlocuit categoriile platoniciene cu categoriile gramaticale ale limbii grecești antice. Astfel, până la Aristotel, «categoriile» (filosofice) platoniciene erau:

- Existența (ὄν);
- Identitatea (ταῦτον) – Diferența (ἕτερον);
- Permanența (στάσις) – Schimbarea (κίνησις), preeminență având Existența căreia nu i se opunea nimic altceva.

O astfel de doctrină este complet dată peste cap de Witt. II. Prin introducerea „jocurilor de limbaj”. Care, departe de a lăsa lumea așa cum este, o re-crează.

În schimb la Aristotel apar cu totul alte categorii. Și anume:

1. Esența (οὐσία);
2. Cantitatea (ποσόν – cât de mare);
3. Calitatea (ποιόν – cum e alcătuit);
4. Relația (πρός τί – în ce relație);
5. Locul (ποῦ – unde);
6. Timpul (πότε – când);
7. Situația (κείσθαι – în ce situație);
8. Posesia (εἶχεῖν – ce are);
9. Acțiunea (ποιεῖν – ce face);
10. Pasiunea (πάσχειν – ce suferă).

„Această schimbare reflectă faptul că, la Aristotel, categoriile (filosofice) au fost «suprapuse» pe categoriile gramaticale ale limbii grecești: esența (devenită substanță) ar corespunde substantivului; calitatea, adjectivului; cantitatea, numelui numeralelor; relația, tuturor formelor comparative și relative; timpul și locul, adverbilor de timp și de loc; acțiunea și pasiunea, verbelor active și pasive; situația, verbelor intransitive; posesia, perfectului grec, care exprimă acțiunea deja săvârșită.” (Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, ed. Didactică și pedagogică, 1969). Iar Noica (Constantin Noica, *Porfir, Dexip, Ammonius, Comentarii la categoriile lui Aristotel*, Cartea Românească, 1968) arată: „Teoria lui Aristotel asupra categoriilor mărturisește o încercare de a înțelege Ființa prin abstracțiuni de alt ordin... Categoriile, cum arată etimologia, țin de dialectica agorei; verbul *kategorēin* înseamnă «a vorbi într-o adunare», în «agora», «a acuza», «a denunța»; de la «a denunța» s-a ajuns la «a enunța despre»; de la «a atribui o vină» la «a atribui» pur și simplu. Astfel, încă de la Stagirit, *logicul se rupe de ontic* devenind, prin metamorfoze succesive... ceea ce cunoaștem astăzi sub denumirea de «logică (matematică) simbolică (formală)»”.

⁴ Mai departe Witt. I introduce o distincție fundamentală. Cea dintre a spune și a arăta. Iar faptul că limbajul și lumea au o structură comună, nu se poate spune cu sens în limbaj. Acest lucru poate, numai, să se arate în procesul utilizării limbajului. Prin urmare reprezentările formale ale limbajului, printr-un meta-limbaj, nu au sens. În acest fel metalimbajul este subminat chiar din interiorul limbajului. Ceea ce, chiar în *Tractatus*, infirmă premisa că Limbajul ar putea reflecta „structura lumii” – lucru care a trecut neobservat de majoritatea comentatorilor; precum și de unii filosofi (pozitiviști) care l-au urmat pe Witt. I.

2.

Dar, ce sunt „jocurile de limbaj”?

Filosofii, în general⁵ – și Wittgenstein nu face excepție – își creează, adesea, propriul vocabular. Dând înțelesuri proprii termenilor și frazelor uzuale, în cadrul unui sistem de gândire specific.

Cititorului obișnuit, sintagma „jocuri de limbaj” îi poate provoca o neînțelegere. El poate presupune că „jocul de limbaj” înseamnă „joc de cuvinte” – incluzând și calambururile (în sensul în care lumea se joacă cu cuvintele pentru a se distra).

Wittgenstein a numit variatele tipuri de enunțuri „jocuri de limbaj”, câteva dintre ele identificându-le exemplificativ. Iată o listă de astfel de enunțuri puse în evidență de el:

- A da ordine și a acționa potrivit ordinilor;
- A descrie un obiect după înfățișarea lui sau după măsurători;
- A construi un obiect pe baza unei descrieri;
- A relata un eveniment;
- A formula presupuneri despre un eveniment;
- A formula și testa o ipoteză;
- A prezenta rezultatele unui experiment în tabele și diagrame;
- A născoci o poveste și a o citi;
- A juca teatru;
- A cânta melodii ale unor dansuri;
- A dezlega ghicitori;
- A face o glumă; a o spune;
- A rezolva o problemă de aritmetică practică;
- A traduce dintr-o limbă în altele...

Din cele de mai sus se vede că atât tipurile de enunțuri cât și „logicile” asociate, care, de multe ori, nu sunt aristotelice, par a fi de ordinul unui infinit (numărabil). Iar faptul că „logicile” asociate nu sunt aristotelice, face ca premisa adoptată în Witt. I (a se vedea paragraful 1) să fie dată peste cap.

Ceea ce înțelege, prin urmare, Witt. II prin jocuri de limbaj este că fiecare dintre tipurile enumerate pot fi definite în termenii

⁵ L. Shawver, „Research variables in psychology and the logic of their creation”, *Psychiatry*, 40, 1977.

rolurilor, specificând proprietățile lor și utilizările pe care le pot avea. Exact în aceeași manieră cum jocul de șah este definit printr-un set de reguli care determină proprietățile fiecărei piese. Cu alte cuvinte, modul propriu în care se mută fiecare.

Este util să fac următoarele trei observații asupra jocurilor de limbaj⁶.

(i) Rolurile nu sunt legitimate prin ele însele, ci sunt obiectul unui contract, explicit sau nu, între jucători.

(ii) Dacă nu există reguli, nu există nici joc. Chiar și o modificare infinitesimală a unei reguli alterează natura jocului inițial și marchează trecerea la altul.

(iii) Fiecare enunț trebuie să fie gândit ca o „mutare” în cadrul unui joc.

A treia remarcă ne conduce la primul principiu pe care se bazează metoda ca un întreg: a vorbi este a lupta, în sensul unui joc. Cu amendamentul că, dacă vorbirea cade în domeniul unui agnosticism aparent, nu înseamnă, în mod necesar, că cineva luptă pentru a învinge. O mutare poate fi făcută și pentru plăcerea de a inventa: ce altceva este implicat în laboratorul limbajului în cadrul vorbirii curente sau în literatură? Cea mai mare plăcere este în a inventa o frază un cuvânt și înțelesuri, proces prin care evoluează limbajul la nivelul „parole”. Dar fără îndoială, chiar această plăcere depinde de un sentiment al succesului învingerii unui adversar – cel puțin un adversar, dar unul formidabil: acceptarea de către limbajul însuși a conotativității.

Această idee a unui agnosticism al limbajului nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere al doilea principiu care stă ca un complement al agnosticismului. Și anume că, pentru Witt. II, schimbarea legăturilor observabile din cadrul societății sunt induse de „mișcarea” limbajului.

Prin urmare, rolul de bază al limbajului se schimbă fundamental. De la unul pasiv, descriptiv, așa cum era văzut în Witt. I., el

⁶ Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition*, Manchester University Press, 1984.

devine unul activ, inovator, ca o consecință a „jocurilor de limbaj” puse în evidență de Witt. II.

Este ceea ce, într-un fel, spune și Baudrillard⁷: „Noi trebuie să prindem în capcană realitatea, noi trebuie să mergem mai repede decât ea. Ideea de a merge mai repede decât propria noastră umbră. Cuvintele merg mai iute decât semnificația. De fapt, noi suntem orfani de o realitate care sosește prea târziu și care este numai, ca și adevărul, un raport oficial decalat în timp”.

3.

Este locul, acum, să apelez la o schemă-cadru a unui „sistem de gândire” (să spunem, „axiomatic”). Pentru a putea să mă refer la ea în raport cu „jocurile de limbaj”.

Un sistem de gândire (o axiomatică) se poate caracteriza prin: (a) statuarea unui set de axiome însoțit de un altul al regulilor de inferență; (b) emiterea de propoziții derivare din seturile de la (a) și/sau propoziții anterioare care să îndeplinească aceeași condiție.

Seturile de la (a) sunt stabilite apriori (intuitiv, ca un fel de descoperiri).

Propozițiile (b), pentru a fi validate, trebuie să poată fi reduse la axiome, printr-un proces invers al aplicării regulilor de inferență.

Seturile (a), în cazul sistemelor matematice, sunt stabilite de la început. Iar în cazul sistemelor de altă natură (religioase, filosofice, artistice și chiar, adesea, științifice) ele pot fi decelate, mai greu sau mai ușor, pe parcurs, în cadrul desfășurării unuia și aceluiași discurs.

Axiomele și regulile de inferență ale unui sistem de gândire pot fi asimilate cu stabilirea rolurilor și proprietăților unui joc de limbaj.

⁷ Jean Baudrillard, *La Pensée Radicale*, Sens & Tonka, eds., Collecion Morsure, Paris, 1994

4.

Dacă pe parcursul unui discurs se schimbă regulile, avem de-a face cu trecerea de la un sistem de gândire/joc de limbaj la altul. Mai mult, dacă schimbarea nu este anunțată clar sau, măcar, deductibilă ușor pe parcursul discursului, atunci apar ambiguități care pot friza un anumit agnosticism. Și mai mult chiar, pot fi semnul bolii psihice, a iraționalului în general. (Wittgenstein a preconizat și o terapie lingvistică a filosofiei, care să o vindece de ambiguitățile limbajului speculativ).

Astfel de schimbări, intuitive până la postmodernism, apar mai ales în artă, în general și în literatură, în particular.

În schimb, în cadrul postmodernismului (artistic, dar nu numai), asemenea schimbări din mers au devenit o practică curentă, o metodă, urmărită conștient. Și asta, în numele unei libertăți fără limite a creativității umane.

Oare această libertate totală a creației, clamată de postmodernism, să fie chiar „totală”? Nu se ajunge, astfel, uneori, la ceva de natură patologică (ce spuneam mai sus!) – în cadrul căruia emițătorul trăiește în propria realitate iluzorie ne mai având nici o șansă să devină „o realitate care sosește prea târziu și care este numai, ca și adevărul, un raport oficial decalat în timp”?

Iată o întrebare pe care postmoderniștii nu prea și-o pun. Sau, dacă și-o pun, răspund că arta, de când a apărut, până acum și în viitor, este ficțiune și doar timpul hotărăște ce va rămâne și ce nu. Ei devenind conștienți de acest lucru și folosind o gamă mult mai întinsă (decât până acum) de tehnici care să stimuleze, programatic, creativitatea ficțională⁸. Și nu se poate nega o anumită consistență a argumentului. Dar în alt context decât acela wittgensteinian.

O scurtă discuție pe această temă, mai târziu.

5.

Este, în acest moment, nevoie de teoremele de incompletitudine ale lui Gödel. Se va vedea imediat de ce.

⁸ A se vedea, de exemplu, Linda Hutcheon, *Poetica postmodernismului*, ed. Univers, 2002.

Ce spun ele, simplificând la maxim lucrurile pentru a nu intra în aspecte tehnice?

Teoremele respective afirmă (și autorul o și demonstrează) că, în cadru unui sistem de gândire, deși nu se schimbă, nici chiar infinitezimal, vre-o regulă a jocului, apar, la un moment dat, propoziții indecidabile. Adică, propoziții despre care, din punct de vedere logic, nu se poate spune dacă sunt valide sau nu. Și astfel trebuie să se treacă la alt joc, mai general, care să-l includă pe cel precedent⁹.

6.

Observația imediată este evidentă.

Aceste teoreme sunt valabile numai în cazul sistemelor matematice și, uneori, în cadrul celor științifice care respectă rigoaarea matematicii.

Ori sistemele, în cadrul cărora Gödel are dreptate, sunt clar minoritate față de cele care exploatează, la maxim, celelalte potențe ale limbajului natural¹⁰. Și în care transformările nu constau în înglobarea ordonată a unui sistem particular în altul mai general. Ci

⁹ Totuși lucrurile devin discutabile în cazul în care setul de reguli de inferență nu mai aparține unei logici pur aristotelice (cu terț exclus), ci este de natura unei logici fuzzy sau a unei logici paraconsistente (a se vedea: Iancu Lucica și alții, *Ex falso quodlibet – Studii de logică paraconsistentă*, ed. Tehnică, 2004).

¹⁰ Este interesant de știut că atitudinea lui Wittgenstein față de teorema de incompletitudine a lui Gödel i-a pus în dificultate pe unii wittgensteiniei devotați primei sale opere, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Și aceasta deoarece în *Remarks on the Foundationist of Mathematics*, apărută în 1956, Wittgenstein desconsideră semnificația teoremei lui Gödel, plasând-o în registrul derizoriului al unor simple trucuri sau artificii logice, așa cum ne informează Mircea Dumitru în „Metalimbaj, necesitate și incompletitudine”, *Ideii în dialog*, an IV, nr. 6(33). Dar, având în vedere că Wittgenstein publicase deja a doua (și ultima) sa operă, *Cercetări filosofice*, încă din 1953, care, pur și simplu, dădea peste cap unele dintre tezele sale din *Tractatus*, atitudinea sa, deși cam exclusivistă, era oarecum justificată de faptul că, așa cum s-a văzut, doar într-o clasă foarte redusă de sisteme de gândire, teorema respectivă este valabilă.

în amalgamarea de sisteme/jocuri diferite în cadrul aceluiași discurs. Aparent fără nici o ordine care să stea în umbra acestei amalgamări. Cum pare a postula postmodernismul.

7.

Reiau, acum, întrebarea: oare libertatea totală a creației (umane), clamată de postmodernism, să fie chiar „totală”? Și este ea de natură *ontologică* (i.e. dată nouă prin „cod genetic”)?

Căci iată ce spune, de exemplu, Paracelsus care afirmă că există un „simț interior”. Și chiar un organ interior, diferit de cele ale simțurilor comune, prin care se pot obține percepții directe în *background-ul* Empiricului. Ducând astfel la activarea unei *imaginatio vera*. Diferită de imaginația obișnuită care creează „fantasmagorii”¹¹. Ceea ce este cu totul altceva față de cele pe care le afirmă Aristotel: „Sub numele de *phantasia* sau „simț intern”, spiritul sideral transformă mesajele celor cinci simțuri în *fantasme* perceptibile sufletului. Căci acesta nu poate sesiza nimic care să nu poată fi convertit într-o secvență de *fantasme*; pe scurt, el nu poate înțelege nimic fără *fantasme (anew phantasmatos)*¹². Și, în acest caz, al unei „percepții” în *background-ul* Empiricului, oare rolul de bază al limbajului se schimbă fundamental? De la unul pasiv, descriptiv, așa cum era văzut în Witt. I., el devenind unul activ, inovator, ca o consecință a „jocurilor de limbaj” puse în evidență de Witt. II? Mai mult, tot oare, schimbarea legăturilor observabile din cadrul societății induse de „mișcarea” limbajului (re-creând „lumea” la nivel existențial-empiric) au un efect „real” la nivelul din *backgroundul* Empiricului/Sensibilului? Iar dacă o astfel de „schimbare” chiar se produce este ea, întodeauna, benefică? Aici este foarte mult de discutat.

¹¹ Rosemarie Schuder, „Paracelsus und der Garden der Lust”, Berlin: Rutten & Loening, 1972

¹² Cf. Aristotel, *De anima* III 8, 432a, 428b.

8.

Cu mult înainte de a-l citi pe Wittgenstein, scriam în 1983 (observând acum câtă dreptate a avut Witt. II)¹³:

„Plecând de la o analiză pătrunzătoare a peisajului pe care îl prezenta lingvistica postbelică (până în jurul anilor '70) – cu faliiile sale adânci, abia presimțite și cu rupturile, uneori dramatice a căror percepere, la suprafață, lăsa să se bănuiască profunzimea lor, N. Chomsky spunea: „Astăzi (în jurul anilor '70), cel puțin în Statele Unite, mai există puține urme ale iluziilor primilor ani de după război. Dacă luăm în considerare statutul actual al metodologiei lingvisticii structurale, al lingvisticii stimul-răspuns... sau al metodelor utilizării limbajului (bazate pe teoria automatelor finite și/sau stohastice), vom găsi că în toate cazurile a avut loc o evoluție asemănătoare: o analiză atentă a arătat că exact în măsura în care sistemul de concepte și principii ar putea fi precizat, se poate demonstra că el este inadecvat într-un mod fundamental... în sensul că tipurile de structuri care sunt realizabile în termenii acestor teorii nu sunt acelea pe care le putem postula ca subiacente utilizării limbajului dacă trebuie satisfăcute condițiile empirice ale adecvării. În plus, caracterul acestui eșec și al acestei inadecvări oferă puține motive pentru a crede că aceste abordări se află pe drumul cel bun”¹⁴.

Și, în continuare, arătam: „cât de departe suntem acum de convingerile lui Russell sau Bloomfield, ale unor lingviști și filosofi pozitiviști care credeau, în jurul anilor '60, că sistemul conceptual al lingvisticii, matematizat printr-o axiomatică potrivită, va putea oferi o explicație satisfăcătoare ‘celor mai misterioase capacități umane’ (cum spunea Russell¹⁵)”. Idealul formalizării limbajului s-a atenuat,

¹³ Gorun Manolescu, „Legea direcției medii optime și o eventuală teorie a creației”, în „Raționalitate și discurs”, Supliment la tomul XXIX al Analelor Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, secția III b, Filosofie, Vol. 1 („Cunoaștere, comunicare, creativitate”).

¹⁴ Naom Chomsky, „Contribuții lingvistice la studiul gândirii: 1. Trecutul”, în I. Pârvu, „Istoria științei și reconstrucția ei conceptuală. Antologie”, ed. Științifică și enciclopedică, 1981.

¹⁵ „Cred că se poate descoperi o relație între structura frazelor și structura evenimentelor la care ele se referă. Nu cred că structura faptelor neverbale

în ultimul timp, foarte mult (dacă nu chiar s-a spulberat cu totul), cum se pretinde uneori; oricum, în forma sa originară, era insustenabil.

Incriminez atunci rolul cu totul neobișnuit ce pare a-l fi jucat, în lingvistică, principiul separabilității. Și anume prin „decuparea” limbajului și studierea sa aproape complet independentă de entitatea care îl produce: gândirea umană. Lucru care, adaug acum, nu este cu totul străin nici chiar Witt. II și calea pe care a apucat-o recent așa-numita filozofie analitică plecând de la „Cercetările filosofice”. Căci dacă o astfel de abordare este uzual admisă în majoritatea disciplinelor științifice, dar și filosofice, atunci când, fiecare, își delimitează obiectul de studiu, în schimb, în cazul lingvisticii (și filosofiei analitice), ea pare a fi îmbrăcat un caracter cu totul nenatural. S-a uitat, astfel, aici, că o analiză *in vitro*, practică și de alte discipline, pentru punerea în evidență a principalelor caracteristici ale obiectului de studiu, trebuie să fie urmată de o sinteză și analiză *in situ* pentru a se reface și pune în evidență conexiunile și interacțiunile complexe ale obiectului cu mediul înconjurător. S-a ajuns astfel la o adevărată reificare a limbajului.

De fapt, Arend Heyting (coautor cu Brouwer al intuiționismului matematic), spunea încă din 1934 referindu-se chiar la matematică: „Limbajul în care ea (matematica) se exprimă ... nu servește decât la comunicarea rezultatelor și oferă numai o imagine (aproximativă) a matematicii; dar matematica nu este această imagine și cu atât mai puțin limbajul în care o exprimăm”¹⁶. Lucru cu atât mai valabil dacă ne referim la utilizarea uzuală a limbajului natural.

Revin la întrebarea pusă la sfârșitul punctului anterior: Oare schimbarea legăturilor observabile din cadrul societății induse de „mișcarea” limbajului (re-creând „lumea” la nivel existențial-empiri-

este complet incognoscibilă și cred că, luând destule precauții, proprietățile limbajului ne pot ajuta să înțelegem structura gândirii” (cf. B. Russell, *Inquiry to Meaning and Truth*, Oxford University Press, 1960)

¹⁶ Arend Heyting, „Mathematische Grundlagenforschungen. Intuitionismus Beweistheorie”, Berlin, 1934

ric) au un efect „real” la nivelul din *backgroundul* Empiricului? Iar dacă o astfel de „schimbare” chiar se produce este ea, întodeauna, benefică?

9.

Într-un excelent text al lui Isaac Asimov, intitulat „Bufonul”, se povestesc, pe scurt, următoarele: exista un cerc restrâns de hiper-super dotați și un hiper-super computer. La care hiper-superii și așa mai departe erau singurii care aveau acces. Pentru a pune tot soiul de întrebări de ale căror răspunsuri, date de calculator, depindea soarta omenirii. Unul dintre hiper-superi a început să alimenteze, într-o veselie, hiper-superul cu o grămadă nesfârșită de bancuri. Pe care obișnuia să le spună cui vrea și cui nu vrea. De aceea fusese poreclit „Bufonul”. După ce a ghiftuit bine mașina, a hotărât că a venit timpul să afle răspunsul ei la trei întrebări:

1. De unde vin bancurile (având în vedere că nu reușise să identifice sursa lor, ele circulând flokloristic, din gură în gură)?

Răspunsul 1: Sunt de origine extraterestră.

2. În ce scop sunt spuse?

Răspunsul 2: Sunt teste la care este supus animalul „om” pentru a se vedea cum reacționează (așa cum oamenii testează pe „cobai”, de regulă șobolani de o anumită specie, tot soiul de chestii).

3. Dacă se va afla răspunsul la primele două întrebări, ce consecințe vor apare în legătură cu „omul”?

Răspunsul 3: Se va renunța la acest tip de texte și se vor inventa altele.

*

De atunci, nici un animal „om” n-a mai putut spune bancuri. Fiind astfel identificați adevărații bufoni ai Universului. Iar umorul nostru, adevăratul umor cu care părea a fi înzestrat doar „omul”, fiindu-ne inoculat din afară, ne-a fost luat. Singurul drept care nu ni s-a luat și nici nu avea cum pentru că provenea din interior, a fost de a produce calambururi.

La bancuri – glume spontane – se râde sănătos; uneori în hohote.

La calambururi, doar se ricanează. Cu un rânjet complice și superior; care-l face, pe cel ce le debiteză să se creadă extrem de inteligent, mult deasupra gloatei. Iar pe complici, idem.

*

Din aceste cauze, care n-ar fi imposibil să apară la un moment dat, prefer bancurile. Și detest calambururile.

Calambururile – „jocuri de cuvinte”, mai mult sau mai puțin reușite; de cele mai multe ori, anoste.

Bancurile – „jocuri de limbaj”. Care sunt greu, dacă nu imposibil, de definit și se schimbă tot timpul, provocând un râs din toată inima.

Forma superioară, extrem de subtilă, a bancurilor, este cea de tip „koan”. Koan care, atunci când ești pregătit, îți provoacă un imens hohot homeric, interior. Eliberator.